

ՎԱՐԴԱՎԱՌԻ ՀԵԹԱՆՈՍԱԿԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅՈՑ ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

ՎԵՐԺԻՆԷ ՍՎԱԶԼԵԱՆ

Յայտնի է, որ հայոց հեթանոսական հին տօները, Դ. դարի սկզբում՝ Հայաստանում քրիստոնեության պետական կրօն հռչակումից յետոյ, Ս. Գրիգոր Լուսավորչի կողմից վերածուեցին քրիստոնեայ սրբոց տօների, եւ քանդուած մեհեանների տեղում կառուցուեցին սրբերի վկայարաններ, վանքեր ու եկեղեցիներ¹: Այդ է պատճառը, որ հայոց մօտ հեթանոսական եւ քրիստոնեական տօներն ու ծէսերը գիրկընդ-խառն են հանդէս գալիս: Նոյն օրինաչափութեամբ, հեթանոսական արմատներ ունեցող Վարդավառի տօնը դարձել է Քրիստոսի այլա-կերպութեան կամ պայծառակերպութեան տօն:

Ակադեմիկոս Գրիգոր Ղափանցեանը դեռեւս իր ժամանակին իրա-ւացիօրէն նշել է, որ հոգեւոր մշակոյթի չլուծուած հարցերի պարզա-բանումները պէտք է որոնել Հայկական Բարձրականդակի նախահայ-կական շրջանի հնագոյն ժողովուրդների՝ խուրիտների, միտանիների ու հայասների զարգացման մէջ: Նա ստուգաբանելով «Վարդավառ» բառը, գտնում էր, որ այն փոքրասիական խեթական ծագում ունի՝ կազմուած vadr>vard՝ «ջուր» բառից (հին ժր դառնում է rd) եւ arr՝ «լուանալ, ցնցղել» բայից:

Եւ իրօք, հեթանոսական առումով Վարդավառը հիմնականում ջրային տարերքի պաշտամունքի տօն էր: Այդ տօնակատարութիւնից, որպէս ժողովրդական աւանդութիւն, մնացել են միմեանց վրայ ջուր ցանելու, աղաւնի թռցնելու, ուխտազնացութեան գնալու, մատաղցու-ներ գոհելու, իսկ որոշ շրջաններում նաեւ վիճակի գուշակութիւն կա-տարելու սովորութիւնները:

Ըստ այդ ծիսահմայական գործառոյթների, քննարկենք թէ հայ ժողովրդի արեւմտահայ հատուածի ազգագրական ո՛ր շրջաններում, հեթանոսական ո՛ր սովորութիւններն ու բանահիւսական ինչպիսի՛ ստեղծագործութիւններն են կենցաղավարուել:

Վաստակաշատ գիտնական Արշակ Այգոյաճեանն իր Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ աշխատութեան մէջ նշում է, թէ Կեսարիայի Հայերը Համբարձման օրը «վիճակ կը քաշեն եւ տօնն ալ կը կոչեն Վարդավառ... Այս փոփոխութեան պատճառն այն էր, որ ճիշդ Համբարձման օրը Կապադովկիոյ Յոյները կը տօնէին ժողովրդային եւ հեթանոսական աւանդութիւններով տօն մը որ կը կոչուէր Վարդավարիա որ ապահովաբար դրացնութիւն կամ ծագման նոյնութիւն ունէր Հայերէն Վարդավառ բառին հետ... Այս տօնը միջազգային բնոյթ ունէր եւ կը տօնուէր Հայերէ, յունախօս եւ թրքախօս Յոյներէն եւ զարմանալի է որ անոնք ալ Վարդավարիա կը կոչէին»³ (ընդգծումները հեղինակային են - Վ.Ս.): Այս հանգամանքը եւս հաստատում է փոքրասիական հնագոյն ժողովուրդներու անցեալի հոգեւոր մշակոյթի համընդհանուր բնոյթը:

Ուշագրաւ է, որ Կեսարիայում թալասցիք եւ էֆքերէցիք եւս Համբարձման տօնը Վարդավառ են անուանել: Մարաշում եւ Այնթապում Համբարձման տօնն անուանել են Մենթիվար, որը եւս Վարդավառ բառի աղաւաղուած ձեւն է⁴, իսկ Ադանայում վիճակախաղը երկու անգամ են կատարել. ե՛ւ Համբարձմանը, ե՛ւ Վարդավառին⁵: Եւ քանի որ, ըստ Ակադեմիկոս Հրաչեայ Աճառեանի, «Կեսարիա քաղաքը, ինչպէս եւ անկէ արեւմուտք (այսինքն Փոքր Ասիայի, իսկ մենք կ'աւելացնէինք նաեւ Կիլիկիայի որոշ շրջանների - Վ.Ս.) ամբողջ հայութիւնը թրքախօս էր»⁶, հետեւաբար վիճակի երգերը մեծ մասամբ յօրինուել են թուրքերէն: Այսպէս օրինակ՝

ԱՅ, մենքըվար, մենքըվար,	Վիճակ, վիճակ, ջան վիճակ,
Մենքըվարըն վախող վար,	Վիճակն ունի ժամանակ,
Մենքըվարըն սելէնի	Վիճակի մասնակցողը
Դրախտաւ բէշ քախող վար:	Դրախտում ունի հինգ արոտ:
Հանէ՛, ախչի՛նս, հանէ՛,	Հանի՛ր, աղջի՛կս, հանի՛ր,
Ասօր պարա դարա է:	Այսօր բարի տարի է ⁷ :

Մաղդանոս մաշալաւը,	Ազատքեղը աճել է,
Դիքինէ դաշ օլաւը,	Յատակում քար եղել է,
Եա Յիսուս, եա՛ Քրիստոս,	Տէր իմ, Յիսուս Քրիստոս,
Եարա եղդաշ օլաւը:	Դարձիր եարիս դու ընկեր:
Հանէ՛, ախչի՛նս, հանէ՛,	Հանի՛ր, աղջի՛կս, հանի՛ր,
Ասօր պարա դարա է:	Այսօր բարի տարի է ⁸ :

Ալշաճըզ քիրազ տալը,	Կարմիր քալի ծառը,
Տիպինտէ եէշիլ խալը,	Գետնի դալար գորգը,
Եա՛ Յիսուս, եա՛ Քրիստոս,	Ո՛վ Յիսուս, ո՛վ Քրիստոս,
Սէն կէօսքէր տօղրու եօլու:	Յոյց տուր ուղիղ ճամբան ⁹ :

Տամ իսթինտե տամըմը,	Կտուրին մեր տարածքն է,
Իսթինտե հարմանըմը,	Վրան մեր կալատեղն է,
Շիքիւր օլտուն քանկըյա	Փառք տանք Երկնատրին,
Էյի չըգտը մամըմը:	Մեր համբալը հանեց բարի ¹⁰ :

Մերծիմէք քիլէ, քիլէ,	Ոսպն է կոյտ-կոյտ,
Էօլէրիմ սիլէ, սիլէ,	Կշռում եմ բլուր-բլուր,
Եար գափույա կէլիքսէ,	Թէ եարս մեր դուռը գայ,
Էնէրիմ կիլէ, կիլէ:	Կ'իջնեմ ուրախ-ուրախ ¹¹ :

Պիր էօթիզիւմ պէշ օլտու,	Մի եզս դարձաւ հինգ,
Պու երլ հալըմ խօշ օլտու,	Այս տարի բարուօրացի,
Պէն եօլումա կիտէր իթէն,	Երբ ճանապարհին էի,
Քրիստոս պանա էշ օլտու:	Քրիստոսն ընկեր դարձաւ ինձ ¹² :

Նման երգերը յօրինուել են հայերի կողմից դեռեւս վաղնջական շրջանում, իսկ քրիստոնէութեան ընդունումից յետոյ, ենթարկուել են որոշ խմբագրման: Այդ է վկայում այս երգերում Քրիստոսի կերպարի առկայութիւնը:

Վիճակի այս երգերի մէջ գեղարուեստօրէն պատկերուած են քարքարոտ հողը, հողը վարող լծկան եզը, գետնի դալար խոտը, կարմիր բալի ծառը, ազատքեղի փարթամացած թուփը, հաւաքուած ոսպի կոյտը, որոնք բոլորն էլ կապւում են երկրագործական տարեշրջանի գիւղատնտեսական աշխատանքների եւ դրանցից ստացուած արդիւնքների հետ: Քանի որ հայերէն կրկնակն անընդհատ մեզ յիշեցնում է, որ «Այսօր բարի տարի է», այսինքն խնդրոյ առարկան բարբեր, արգասաւոր տարին է, հետեւաբար Վարդավառն աղբրսւում է հնազոյն հեթանոսական Նաւասարդի՝ նոր տարուայ բերքի տօնի հետ, որը խորհրդանշում է հնի աւարտ եւ նորի վերստեղծում: Իսկ Քրիստոսը, որպէս նոր քրիստոնէական լուսաւոր դարաշրջանի վերածնող, հանդէս է գալիս իբրեւ երկրագործական աշխատանքները կատարողներին «օգնող», «ճանապարհ ցոյց տուող», «ձեռքից բռնող», «բարի համբալի» արժանացնող գերբնական զօրութիւն: Այս դէպքում «Քրիստոսը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մեռնող եւ յարութիւն առնող աստծու ձեւերից մէկը»¹³, որն իր մէջ խտացնում է նաեւ հին հայկական դիցարանի մեռնող եւ յարութիւն առնող աստուածութեան՝ Արա Գեղեցիկի պաշտամունքային որոշ տարրեր¹⁴:

Ռուս պատմաբան Վասիլի Ստրուվէն, անդրադառնալով Հին Արեւելքի հնազոյն ժողովուրդների մշակոյթին, նշում է. «Զարգացած իրիզացիոն (ոռոգման - Վ.Ս.) հասարակութեան մէջ աստեղային կրօնի հետ միասին ստեղծւում եւ չափազանց մեծ դեր է խաղում մեռնող եւ յարութիւն առնող աստծու կրօնը... Որսորդական նախնական

կեանքով ապրող հասարակութեան մէջ խիստ մութ ու անորոշ է ծննդեան եւ մահուան վերաբերեալ խնդիրը: Աւելի պարզ է դառնում այդ հարցը նստակեցութեան շրջանում, երկրագործութեան պայմաններում, երբ կեանքի, ծննդեան առեղծուածն աւելի մօտ եւ հասկանալի է դառնում: Այդ ժամանակ մարդը կարողանում է կեանքի եւ մահուան երկու մեծ հակադրութիւնների միասնութեան գաղափարին յանգել¹⁵:

Վերլուծելով մեռնող եւ յարութիւն առնող աստուածութեան գաղափարը, Ստրուվէն շարունակում է. «Գետնի մէջ ձգուած հատիկը մեռնում եւ ապա նոր կեանքի ծիլ է տալիս, հասկեր հանում, հասկերը քաղում են, տրորում, եւ հատիկը նորից գետնի մէջ են ձգում, կրկին նոր կեանքի ծիլ է տալիս: Կեանքի եւ մահուան միասնութեան այդ ըմբռնումը ստեղծում է յատկապէս երկրագործական պայմաններում ապրող հասարակութեան մէջ, եւ քանի որ առաջին խոշոր երկրագործական հասարակութիւնը իրիզացիոն հասարակութիւնն էր, այդ պատճառով էլ մեռնող եւ կենդանացող աստծու վերաբերեալ կրօնը ամէնից առաջ ծագում է Բաբելոնի եւ Շգիպտոսի հին հասարակութիւնների մէջ: Մեռնող եւ կրկին կենդանացող հատիկը մարմնացնող աստուածը Բաբելոնիայի Թամմուզ աստուածն էր»¹⁶:

Թամմուզ աստուածը պաշտուել է ոչ միայն Բաբելոնում, այլեւ՝ Պաղեստինում: Հրեայ կանայք Երուսաղէմի դռների մօտ ողբում էին Թամմուզի մահը: Թամմուզի մահը ողբում էին նաեւ շումէրները¹⁷: Ըստ աւանդութեան, սիրոյ եւ պտղաբերութեան աստուածուհի Իշտարը եւս, ողբալով, գնում է փնտռելու իր երիտասարդ սիրեկանին, որը ձմրան վեց ամիսներին գնացել էր «անվերադարձ աշխարհը» եւ երկրի վրայ կեանքը կանգ էր առել. սկսել էր սովը: Ի վերջոյ «փակ դռները բացում են», եւ Իշտարը Թամմուզի հետ դուրս է գալիս ստորերկրեայ թագաւորութիւնից: Նորից սկսւում է գարունը, սկսւում է սիրոյ մեծ տօնը:

Թամմուզի եւ Իշտարի սիրոյ այս մոտիւր կրկնւում է նաեւ հին հայկական «Արա Գեղեցիկ եւ Շամիրամ» առասպելում: «Արայի կուլտը, որպէս գարնան աճող բուսականութեան աստծու եւ յետոյ նաեւ՝ որպէս ցանքի, երկրագործութեան եւ թերեւս ջրի աստծու, եղել է թէ՛ հին Հայաստանում, թէ՛ Փոքր Ասիայում եւ թէ՛ դրանց սահմաններից էլ դուրս», գրում է Ղափանցեանը (ընդծումը հեղինակինն է - Վ.Ս.)¹⁸: Այդ գաղափարախօսութիւնը իր տարածուածութեամբ յետագայում իր տեղը զիջում է միայն նմանաբովանդակ քրիստոնէութեանը, որը ծնունդ է առնում դարձեալ Արեւելքում՝ Միջագետքի Թամմուզի հօր ազդեցութեամբ¹⁹:

Առաջնորդուելով այդ տեսութեամբ՝ Թամմուզ եւ Արա գոյգ դիցանունների հետքերն ենք փորձել գտնել Փոքր Հայքում, Սեբաստիայի

նահանգի Շապին Գարահիսար գաւառում, ըմպելի եւ ոռոգման առատ ջրերով հարուստ եւ յուսթի այգիներով յայտնի, բայց դեռեւս չուսումնասիրուած «Թամզարա» տեղանուն մէջ²⁰ («ու» ձայնաւորի սղմամբ), որի բաղադրիչ մասերն են՝ Թամմուզ եւ Արա, մէկը՝ Բաբելոնի, միւսը՝ հայկական աճող բուսականութեան եւ ոռոգման աստուածը:

Այդ են հաստատում նաեւ զէյթունցի կարապետ Թոգլեանից (ծն. 1903) մեր գրի առած «Լէ, լէ, լէ, լէ, Թամզարա» պարերգի հատուածները, որոնք, ըստ մեր բանասացի, կատարուել են նաեւ Վարդավառի տօնակատարութեան խրախճանքի ժամանակ:

Լէ լէ, լէ լէ, Թամզարա ²¹ , Էօւէօյ միյ դուն հայսնըր գօ, Միվ աշգէյնը ինձ գուդօն, Էս չօգաւոնում մէկ փայօ:	Լէ լէ, լէ լէ, Թամզարա, Այսօր մեր տուն հարսնիք կայ, Սեւ աղջիկը ինձ կու տան, Էս չեմ առնի մէկ փարա:
--	---

Լէ լէ, լէ լէ, Թամզարա, Էօւէօյ միյ դուն հայսնըր գօ, Անցէ՛յ, կօնօ՛, սիվ աշգին, Քիզմէ ջիյմօզը ջայիցօնը:	Լէ լէ, լէ լէ, Թամզարա, Այսօր մեր տուն հարսնիք կայ, Անցի՛, գնա՛, սեւ աղջիկ, Քեզնից ճերմակը ճարեցինը:
---	--

Լէ լէ, լէ լէ, Թամզարա, Էօւէօյ միյ դուն հայսնըր գօ, Ջիյմօզ աշգինը ինձ գուդօն, Էս չօգաւոնում հազօյ փայօ:	Լէ լէ, լէ լէ, Թամզարա, Այսօր մեր տուն հարսնիք կայ, Ճերմակ աղջիկն ինձ կու տան, Էս կ'առնեմ հազար փարա ²² :
---	--

Այս պարերգն, ամենայն հաւանականութեամբ, ծիսական ձօներգ է եղել՝ նուիրուած Թամմուզ-Արա աստուածութեան պաշտամունքին եւ հեռաւոր կերպով ուրուանկարում է Արա Գեղեցիկի եւ սեւ աղջկայ՝ Շամիրամի, անհաշտ յարաբերութիւնները՝ ի նպաստ հայազգի ճերմակ աղջկայ՝ Նուարդի:

Այդ նոյն՝ աճող բուսականութեան, նաեւ ոռոգման՝ Թամմուզ եւ Արա, զոյգ դիցանունների աղաւաղում յիշատակութիւնն ենք նկատում Կեսարիայի մօտ Թոմարզա (Տոմարծա) գիւղաքաղաքում, որտեղ գաղթել ու բնակութիւն են հաստատել նոյն այդ Թամզարայից մի քանի հայ ընտանիքներ²³:

Շարունակելով Վարդավառի տօնախմբութեան նկարագրութիւնը, Ալպոյաճեանը, որպէս բացառութիւն, նշում է, որ Կեսարիայի Թոմարզա²⁴, ինչպէս եւ Չոմախլու²⁵ գիւղաքաղաքներում Վարդավառին է որ վիճակ են հանել, ինչը մեծ գիտնականը, «չփոթ» եւ «զարմանալի երեւոյթ» է համարում²⁶: Սակայն, մեր հետեւողական պրպտումները մեզ յանգեցրել են այն եզրակացութեան, որ այն տեղավայրերի բնա-

կիչները, որոնք գաղթել են Արեւելեան Հայաստանից (ինչպէս Թոմար-
զան, Չոմախլուն եւլն.), աւանդաբար պահպանել են վիճակահանու-
թեան սովորութիւնը Վարդավառին:

Արդ, տեսնենք թէ այդ կարգի բնակավայրերում ի՞նչպէս է կատա-
րուել Վարդավառի վիճակի գուշակութիւնը: Յովհաննէս Աւագ Սար-
կաւագ Տոմարծացին մէջբերում է տոմարծացի աղջիկների պատմածը.
«Վարդավառի տօնին, իրարու դրացի աղջիկներս խօսքերնիս մէկ
ըրած օպա կ'ըլլայինք եւ ցանուած արտի մը թափէինք բախտերնիս
փորձելու համար: Ամէն մէկ օպա 8-10 աղջիկ կ'ըլլայինք եւ ամէն մէկս
իր ուտելիքը ծրարած իր ղոլթուխի տակ, գոգնոցներուս գրպանի մէջ
կը դնէինք դրձիկ, կոճակ, օղեք, մատնի, կապոյտ եւ ճերմակ հրլեր...:
Հետերնիս կը տանէինք իր մօրը առջինեկ փոքր աղջիկ մը, կախան մը
եւ փարչ մը ջուր: Ճամբայ կ'ելլէինք, կեղէն քիչ մը կը հեռանայինք,
երգելով, թռչտելով կը հասնէինք ցանուած արտի մը եզերքը: Կը հաւա-
քուէինք, ջուրը կախանին մէջ կը թափէինք, ամէն մէկ աղջիկ իր տա-
րած նշանը ջուրին մէջ կը դնէր ու միտքը կը պահէր դրած նշանը եւ
միտքը դրած սրտին մուրացը, պզտիկ աղջիկը կը նստեցնէինք կախա-
նին առջեւ եւ գլխուն կը ձգէինք կապոյտ փուլլու մը, որ կը գոցէր
անոր երեսը: Մենք ալ անոր շուրջը ոտքի վրայ շարուած «Հայր մեր»
մը կ'ըսէինք եւ ամէնքս մէկ կ'երգէինք Վարդավառի երգը՝

Հէ՛յ Վարդեվառ, Վարդեվառ
Վարդեվառը՝ օր ընը,
Վարդեվառը տեսնողը
Արքավրթնա՝ տեղ ընը²⁷:

Ընթմակ դրձիկ՝ կէպիստ եղլեր,
Իմ եիկիսիս պախար էլլեր,
Մուրք Կարապետ, Աստուածածին
Լսէ դուրպան՝ մեր աղօթքին²⁸:

Ինչպէս տեսնում ենք, Վարդավառի վիճակի գուշակութեան արա-
րողութիւնը կատարուել է «ցանուած արտի եզերքին», ընդ որում
«Բարի (բարեբեր) տարուայ» բերք ու բարիքի ակնկալիքով դիմել են Ս-
Կարապետին եւ Մարիամ Աստուածածնին, որ լսեն իրենց «ղուրբան»
(զոհ) եղողների «աղօթքին»:

Հարց է առաջանում՝ ի՞նչու յատկապէս նրանց են դիմել:

«Հեթանոս Վարդավառը Լուսաւորչի տնօրինութեամբ Դ. դարուն
փոխանակուեցաւ Յովհ[աննու] Կարապետի»²⁹: Այսպիսով գրում
է. «Անդր-Արգէոսեան շրջանին մէջ (իմա՝ Էվերէկ-Ֆենեսէ, Իլիպէ, Չո-
մախլու, Ինճէ-Սու, Գարաճավիրան, Մըսահաճըր եւ Էյլէզլի բնակա-

վայրերը - Վ.Ս.) ուր Համբարձումը Վարդեվառ կոչել սովորութիւն չէր եղած, այս տօնը կ'անուանէին իր անունով, հակառակ անոր որ իրենք ալ գունդագունդ Ս. Կարապետ ուխտի կ'երթային»³⁰ (ընդգծումը հեղինակինն է - Վ.Ս.):

Արդ, տեսնենք թէ ինչպէս էր անցկացում Ս. Կարապետի ուխտագնացութիւնը եւ այդ ընթացքում բանահիւսական ինչպիսի՜ ստեղծագործութիւններ էին կատարւում: «Վարդեվառի տօնը, մեր օրերուն մեծահանդէս կը տօնէին Փոքր Հայքի վանքերէն Կեսարիոյ Ս. Կարապետ վանքի մէջ, ինչպէս կը տօնէին Մեծ Հայքի վանքերէն Մշոյ Ս. Կարապետ վանքին մէջ: Տօնի շաբթուն՝ վանք ուխտի կուգային հեռաւոր Ամասիայէն, Մարգուանէն, Իգմիրէն, Սերաստիայէն եւ Տաւրոսի լեռներէն՝ Մարաշէն, Զէյթունէն, Հաճընէն եւ շրջաններէն: Բազմահազար ուխտաւորներ կը լեցնէին վանքին ներսը, դուրսը...: Տօնի կիրակին, Սուրբի գերեզմանին վրայ կը կատարուէր Հանդիսաւոր Ս. Պատարագ, որուն ներկայ կը գտնուէին բազմահազար հաւատացեալներ...: Անոնք հետեւելով իրենց աւանդական սովորութիւններուն, տաճարէն ներս ու դուրս, կը թոցնէին ճերմակ ու լուսափետուր աղաւնիներ՝ որ կը խորհրդանշէր Հեթանոս Հայութեան կրօնական պաշտամունքի տօնին յիշատակը»³¹ (ընդգծումը հեղինակինն է - Վ.Ս.):

«Հայաստան աշխարհի ամբողջ տարածքում, այնտեղ, ուր սուրբ Կարապետի անունով վանք կամ եկեղեցի, նոյնիսկ մի մատուռ կար, շրջակայ ժողովուրդները, նոյնիսկ այլադաւան քուրդերն ու թուրքերը, խուռներամ ուխտի էին գնում, որովհետեւ հաւատացած էին, թէ սուրբ Կարապետը մուրազ է տալիս ամէնքին», աւելացնում է երաժիշտ-ազգագրագէտ Միհրան Թումաճանը³²:

Այնպէս որ, քրիստոնէական Ս. Կարապետի ուխտագնացութեան տօնը, որը հեթանոսական Վարդեվառի հին տօնի շարունակութիւնն է, իր մէջ կրում է հեթանոսական հաւատալիքների խորունկ դրոշմը: Այդ հանգամանքն աւելի բացայայտ է դառնում, երբ մենք իմաստաբանական վերլուծութեան ենք ենթարկում Ս. Կարապետի ուխտագնացութեան վերաբերեալ ժողովրդական երգերը, որոնք զրի են առնուել արեւմտահայ տարբեր գաւառների՝ Կիւրինի, Խարբերդի ու Նրզնկայի բանասացներից:

Նախ՝ ո՞վ էր Ս. Կարապետը: «Կարապետ» մակդիրը «սեպհականեալ անուն [է] Յովհաննու Մկրտչի»³³ «իբրեւ Քրիստոսի առաջընթացի եւ մկրտողի»³⁴ Յորդանան գետի մէջ (ընդգծումները մերն են - Վ.Ս.):

Սուրբ Կարապետ կանկրցուցին,
Լուսեղէն շուքալ հագցուցին,
Առին ըջան գետ Յորդանան,
Մըկրտեցին Յիսուս օրթին:³⁵

Հարց է առաջանում ինչո՞ւ արեւմտահայերը յատկապէս Ս. Կարապետ ուխտի էին գնում եւ այդ օրն անուանում էին Ս. Կարապետ:

Ժողովուրդը, հաւատալով եւ ապաւինելով Ս. Կարապետի ամենահաս, ամենաշնորհ եւ ամենապարզ եւ գերագոյն զօրութեանը, բանաստեղծական ձեւ ու կերպ է տուել իր յոյզերին.

Սուրբ Կարապետ էրթալ կ'ուզեմ,
Իրեք օր եռն կենալ կ'ուզեմ,
Սուրազըս առնել՝ դառնալ կ'ուզեմ,
Սուրազառու՞ր Սուրբ Կարապետ³⁶:

Ըստ ժողովրդական հաւատալիքի, Ս. Կարապետ ուխտի գնացողը, եթէ «արդար մարդ է», ուրեմն այդ ամենագօր սուրբը նրա «դերդին դարման» կը տայ (ընդգծումը մերն է - Վ.Ս.).

Սուրբ Կարապետ կենե՞լ դաշտ է,
Հոն գացողը արդար մարդ է,
Դերդեն դերման, Սուրբ Կարապետ³⁷:

Այստեղ ուշադրաւ է, որ Ս. Կարապետը «կենե՞լ դաշտումն է» եւ հեթանոսական աստուածների նման «մատաղ կ'ուզէ վարդեվառին», որպէսզի նրանց ակնկալած «մուրատը» տայ (ընդգծումը իմն է - Վ.Ս.).

Սուրբ Կարապետ կայներ քարին,
Մէջքը տրեւ մեռմեռ քարին,
Մէյրը կ'ընէ ուխտաառին,
Մատաղ կ'ուզէ Վարդեվառին,
Մուրատառուր Սուրբ Կարապետ³⁸:

Նախ քննարկենք մատաղի՝ զոհամատոյցի պարագան, որն աղերսւում է Ս. Կարապետի նահատակութեան հանգամանքների հետ (ընդգծումը մերն է - Վ.Ս.).

Սուրբ Կարապետ զըխատեցին,
Դեսերու քաղքէն հանեցին,
Մըշու սարերն օլորցուցին,
Մըշու սուրբան Սուրբ Կարապետ:
Ուխտըդ կու գար Վարդերին,
Լուրդ պայծառ, Սուրբ Կարապետ³⁹:

Ժողովրդական ակադեմիականների մէջ Ս. Կարապետի վարձա-
գրական սիւժէն այլ կերպ է զարգանում⁴⁰: Այն իր հեռաւոր աղերս-
ներն ունի «Արա Գեղեցիկ եւ Շամիրամ»/«Թամուզ եւ Իշտար» հնա-
գոյն առասպելի հետ: Այնտեղ պատմւում է. «Ս. Կարապետ կռապաշտ
թագաւորի խեչ (մի այլ տարբերակում՝ Տրդատ թագաւորի մօտ -
Վ.Ս.) մենծ զօրավար է էղի ու շատ խորոտ տղամարդ: Ընդրա քոչամը
կռունծ է էղի ու հասած է էղի հորի փեջեր, ունքերն էղեր ին իմալ
անդնակ, աչքեր՝ մըսէ, արեւ՝ ըսէ, վառման արեւ ըսէ, վիր իշկեր,
ընտրան տեղն ու տեղը կը հալէր»⁴¹: Ինչպէս տեսնում ենք Կարապետի
կերպարի արտաքին նկարագրութիւնն ու զօրավար լինելու հանգա-
մանքը յիշեցնում են Արա Գեղեցիկին:

«էղ կռապաշտ թագաւորին շատ խորոտիկ կնիկ մէ կ'եղնի: Թա-
գուհին աչք դրած կ'եղնի վրո Կարապետ զօրավարին, հըմա թագա-
ւորն էղ բանից խաբար չէղնի: Քյընի-քյընի հեղ թագուհին ուր խեչ կը
կանչէ զօրավարին, օր ուր հետ նստի ու կայնի, հըմա զօրավարն
ընտրա կամքը չկատարէ»⁴²: Մերժուած սիրոյ այս մօտիւր եւս շատ
նման է Շամիրամի վաւաշոտ առաջարկին:

Վերջում զօրավար Կարապետը կնոջական գրպարտութեան զոհ է
դառնում, իսկ մի այլ տարբերակում՝ զօրավար Կարապետը Արա
Գեղեցիկի նման սպանւում է կռուի դաշտում: «Ընտրա ջանդակ կը
թալին սպանուածներու ջանդակներու տակ, օր մթնի, նոր՝ ընտրա
ջանդակ փախցուն: Հըմա աստու հրամանով ընտրա ջանդակ կելնա
հըմեն ջանդակներու վրէն»⁴³:

Զօրավար Կարապետի հաւատարիմ զինուորները գալիս են ու նրա
դին կապում են ջորու վրայ, որ տանեն թաղեն, բայց գիշերուայ մթու-
թեան մէջ երեւացող տեսիլքը նրանց ազդարարում է. «Լսէ՛ք, ինչ որ
կ'ըսիմ՝ աստու հրամանն է. ջորին ուր նստեց ու տեխից չէլաւ, հոնի
վանք կը շինիք ու մըջ վանքին լէ կը հորիք զօրավարի ջանդակը, էնի
աստու հրամանով սուրբ է»⁴⁴:

Եւ քանի որ քանդուած մեհեանի տեղում կառուցուող վանքի պա-
տերն անընդհատ փուլ էին գալիս եւ «մատաղ» էին պահանջում, ուս-
տի Ս. Կարապետի մարմինը եօթ մասի են բաժանում (քանի որ նա եօթ
անուն ունէր) եւ ամէն մի մասունքն աղօթելով ու պատարագելով թա-
ղում են հողի մէջ, վրան նրա անունով կառուցում Ղեսերու (Կեսա-
րիա), Տրապիզոնի, Աղթամարի, Մուշի եւ այլ վայրերի վանքերը⁴⁵:

Ինչպէս տեսնում ենք Ս. Կարապետն իր նահատակութեամբ սրբ-
բում, մաքրում է եւ բնութիւնը, եւ մարդկանց: Նա Քրիստոսի նախա-
տիպն է:

Ռուս գրականագէտ Օլգա Ֆրէյդենբերգը, անդրադառնալով գո-
համատոյցի արարողութեանը, իրաւացիօրէն նշել է. «Թաղել հողում

ցորեն, թէ՛ մարդ, միեւնոյնն է. հողին կատարւում է զոհաբերութիւն: Տարբերութիւնը ոչ թէ փաստի, այլ՝ զոհաբերութեան տիպի մէջ է»⁴⁶:

Այստեղից հետեւութիւն՝ որ Ս. Կարապետի տօնը (իմա՝ Վարդապետը) նոյնպէս աղերսւում է բերքահաւաքի տօնի, երկրագործական նոր տարուայ հետ, որը եւ խորհրդանշում է հնի ակարտ եւ նորի սկիզբ, ինչպէս Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը:

Զոհը սովորաբար մատուցւում էր նոր տարուայ նախօրէին՝ աշխարհի նորացման ակնկալիքով: Պատահական չէ, որ Սասունում նաւասարդին նոր բերքից ստացուած ցորենից հաց էին թխում, որը կոչւում էր աշկաւա եւ իբրեւ զոհաբերութիւն բաժանում դրացիներին⁴⁷: Մինչեւ օրս, արեւմտահայ շատ ընտանիքներում նոր տարում կորկոտով (սպիտակ ցորեն) անուշապուր են եփում եւ բաժանում տնից տուն՝ որպէս մատաղ⁴⁸: Տարեշրջանի հետ կապուած զոհամատոյցն է յիշատակուած նաեւ Աստուածաշնչում. «Եւ առնուցուք նաշիհ, եւ առնիցէք զայն երկոտասան պան (իմա՝ տարուայ 12 ամիսները - Վ.Ս.): յերկուց տասանորդաց լինիցի պան մի: Եւ դնիցէք զնոսա երկուս նուէրս, վեց պան զմի նուէրն՝ ի վերայ սեղանոյն սրբոյ առաջի Տեառն... եւ եղիցին ի հաց յիշատակի զառաջաւոր Տեառն... զի սրբութիւն սրբութեանց է այն նմա ի զոհաւորացն Տեառն, օրէն յաւիտենական»⁴⁹:

Երկրագործական տարեշրջանի հետ կապուած այս ընդհանուր մտածողութիւնը ներառնում է տիեզերքի տարրերի կարգաւորման, վերստեղծման խորհուրդը, որը պարզորոշ նկատելի է նաեւ Ս. Կարապետի մասին յօրինուած ժողովրդական երգի մէջ (ընդծումները մերն են - Վ.Ս.).

Դուն ես արեւ, դուն ես լուսին,
Քաղութր կու տաս Մայրամ կուսին,
Քաղութրութիւնդ կատարեցիր,
Հօրդ կապած լեզուն բացիր,
Շատ քեմութատ մութատեցիր,
Մութատ տըտդ Մութ Կարապետ⁵⁰:

Հետեւաբար զոհաբերութեան հիմքում եղել է ցանքը (թաղելը), իսկ զոհաբերութիւնից ակնկալուող արդիւնքում՝ բերքի հունձքը (քաղելը), «քաղուորութիւն կատարելը», որը եղել է երկրագործի վերջնական նպատակը:

Իսկ «քաղուոր կը տաս Մայրամ կուսին» խօսքերի իմաստային վերլուծութիւնը մեզ ակելի հեռուն է տանում: Ինչպէս գիտենք, քրիստոնէութեան հաստատումից յետոյ, հին հայոց Անահիտ դիցունու պաշտամունքը վերածուել է Մարիամ Աստուածածնի պաշտամունքի: Ի

դէպ, «Վարդավառի հանդէսները մեծ շքեղութեամբ կատարուել են յատկապէս այն վայրերում, որոնք անցեալում եղել են Անահիտին նուիրուած մեհենաներ՝ Ս. Կարապետ, Հոգւոց, Առաքելոց վանքերում, ինչպէս նաեւ Մարիամ Աստուածածնին նուիրուած միւս եկեղեցիներում: Սա Անահիտի (Մարիամ Աստուածածնի)՝ վարդավառի հետ ունեցած աղերսի հռաւոր ակնարկ է»⁵¹:

Հեթանոսական ծիսակատարութեամբ Անահիտը, որպէս պտղաբերութեան աստուածուհի, հանդէս է եկել հացահատիկները հովանաւորողի դերում: Հայաստանի տարածքում յայտնաբերուած հայ բեւեռագիր արձանագրութիւններում Անահիտին տրուում է Գերանդաւոր մականունը (Իշտարին՝ պարտիզպան), Անահիտի տօներին նրան նուիրում էին հացահատիկի փնջեր: Վերոյիշեալ հանգամանքներն ակներեւ են դարձնում Անահիտի աղերսը հացահատիկների հետ⁵²:

Իսկ քրիստոնէութեան շրջանում, ինչպէս Ս. Կարապետի մասին տուեալ երգի մէջ, «քաղուորը» իր քաղած բերքը նուիրաբերում է Մարիամ կոյսին: Հետեւաբար կրկին է հաստատուում այն միտքը, որ Վարդավառի ուխտագնացութեան հիմքում ընկած զոհամատոյց մատաղն ինքնին ակնկալում էր արգասաւոր արդիւնքը՝ քաղը, բերքահաւաքը⁵³: Այն յոյժ կենսական էր երկրագործութեամբ իր գոյութիւնը պահպանող մարդու համար, քանի որ արտերից քաղուած բերքը երկրագործի հանապազօրեայ հացն էր, որը խնդրոյ առարկայ է նոյն-իսկ Տէրունական Աղօթքի մէջ. «Հայր մեր ... զհաց մեր հանապազօրդ տուր մեզ այսօր»⁵⁴:

Իսկ հացահատիկի բերքն առանց ջրի չէր կարող ո՛չ կանաչել եւ ո՛չ հասունանալ: Հետեւաբար, ջուրը բերքի անհրաժեշտ նախապայմանն էր: Ահա այստեղ է որ բացայայտուում է Ս. Կարապետի «մուրազատուր» էութիւնը՝ որպէս ջրաբաշխ-ոռոգողի: Քանի որ նա է Յորդանան գետում մկրտել Յիսուսին, եւ նրա հրաշագործ զօրութիւնը աստուածատուր ջրի մէջ է: Այդ է վկայում նաեւ ժողովրդական աւանդութեան մի այլ դրուագը, երբ Ս. Կարապետի նշխարները թաղում են կառուցուող վանքի հիմքում, Աստուծոյ հրամանով այդտեղից սկսում է բխել Լուսաղբիւրը⁵⁵: Ժողովրդական երգի մէջ եւս այդ մասին յիշատակութիւն կայ (ընգծումները մերն են՝ Վ.Ս.).

Դուրդ կեր աղբիւրի ջուր,
Վտաքըդ կուգար շատ կաղ ու կուր,
Ամմենուն էլ մուրատը տուր,
Արշու սուրբան սուրբ Կարապետ,
Մուրազ տուող Սուրբ Կարապետ,
Ուխտդ կուգար Վարդերբին,
Լուրդ պայծառ, Սուրբ Կարապետ⁵⁶:

Հրաշագործ զօրութեամբ օժտուած Լուսադբիւրը ոչ միայն Հիւ-
 անդներին՝ կոյր ու կաղերին էր բուժում, այլեւ, ի հակակշիռ ցանկա-
 սէր կրօնի, խորհրդանշում էր փոխադարձ ազնիւ սէրը, որը աս-
 տուածահաճոյ ընտանիքի ստեղծման ու բազմացման հիմքն է:
 Որդեծնութեան, արգասաւորութեան այս գաղափարը գեղարուեստա-
 կան պատշաճ պատկերով է արտայայտուած Վարդավառին կատա-
 րուող Պարտիզակի հետեւեալ պարերգում.

Լուսադբիւրին ծառերը,
 Հոն թոփ կ'ըլլան եարերը/մանչերը,
 Նշանաձնին որ տեսնին՝
 Ծուռ կը դընին ֆեսերը⁵⁷:

Կարապետ Մելիք-Փաշայեանի համաձայն, «Վարդավառի տօներին
 Հայաստանի գրեթէ բոլոր գաւառներում սովորութիւն կար, ըստ որի
 տարբեր վայրերից տօնախմբութեան եկած այն տղաները եւ աղջիկ-
 ները, որոնք առաջին անգամ էին իրար հանդիպում, նշանւում էին,
 որովհետեւ կարծում էին, թէ այդ օրուայ նշանուածները երջանիկ եւ
 բախտաւոր կը լինեն, կամ նրանցից ծնուած երեխաները՝ «խմաստուն»
 եւ «չնորհալի»: Այս սովորութիւնը մեզ տանում է դէպի հեռաւոր
 անցեալը, երբ անահտական մեհեանների շուրջը տեղի էին ունենում
 նման երեւոյթներ»⁵⁸:

Ծիսական այդ տարրը պարզորոշ նկատելի է նաեւ Վարդավառին
 կատարուող Եոզղատի պարերգի մէջ (ընգծումները մերն են — Վ.Ս.).

Հէ՛յ վարդավառ, հո՛յ վարդավառ,
 Մուրատս տուր կամ՝ հոգիս առ,
 Մուրատս տուր կամ՝ հոգիս առ:
 Աղջի՛կ, սեւ աչքերուդ մատաղ,
 Ըլլամ արտերուդ մէջ հօտաղ:
 Հէ՛յ վարդավառ, հո՛յ վարդավառ,
 Մուրատս տուր կամ՝ հոգիս առ,
 Մուրատս տուր կամ՝ հոգիս առ:
 Աղջի՛կ, քո սեւ մազերուդ դուրքան,
 Ըլլամ պարտէզիդ պահապան⁵⁹:

Արտաքուստ սիրոյ խոստովանութիւն յիշեցնող այս երգի մէջ եւս
 «մուրատը» (արգասաւորող ջուրը) թէպէտ չի նշուում, բայց փոխաբե-
 րական պատկերով կապւում է «արտի», «պարտէզի» բերք ու բարիքի
 հետ, որը երկրագործութիւնից ակնկալուող վերջնական նպատակն է,

կեցութեան, գոյատեւումի պայմանը՝ «Մուրատս տուր կամ՝ հոգիս առ»:

Սակայն այստեղ ուշագրաւ է նաեւ մի այլ հանգամանք, որ այդ խնդրանքը թէպէտ ուղղուած է Վարդավառին, բայց այն անձնաւորուած է աղջկայ՝ կանացի կերպարում: Սա իր հեռաւոր աղերսն ունի Անահիտ դիցունու («Անահիտ տիկնոջ») արգասաւորող կարողութեան հաւատալիքի հետ:

Ծիսական այդ նոյն կանացի կերպարը, բայց արդէն «Պուպլատիկին» անունով, հանդէս է գալիս Չմշկածագում Վարդավառի տօնին կատարուող երգի մէջ (ընդգծումները մերն են - Վ.Ս.).

Պուպլատիկինն եկեր է,
Շորէ շապիկ հագեր է,
Ֆեթիկն ետեւ կայներ է,
Կարմիր կոկոն իսկ կ'ուզէ,
Դերմակ ծովուն ջուր կ'ուզէ,
Սեւ հատուն հաւկիթ կ'ուզէ,
Ֆեթիկ միջին պղտուր կ'ուզէ⁶⁰:

Այստեղ Պուպլատիկինը յիշեցնում է ջրի եւ պտղաբերութեան աստուածուհի Նարրին, որը կարեւոր տեղ է գրաւել միջագետքեան եւ փոքրասիական կրօններում: Նրա պաշտամունքի առկայութիւնը հայերի մօտ նաեւ ապացուցուած է Ղափանցեանի կողմից⁶¹: Նարրը մեզ մօտ վերապրուկային ձեւով արտայայտուել է Նուրինի պաշտամունքով, որի մասին բազմաթիւ երգեր կան վերոյիշեալ երգի նմանութեամբ: Օրինակ (ընդգծումները հեղինակինն են - Վ.Ս.)՝

Նուրին, Նուրին եկել ա,
Աջրա հուրին եկել ա,
Շիլա շապիկ հագել ա,
Կարմիր գօտիկ կապել ա.
Չոր բերեք քաթը դնենք,
Եղ բերեք պորտը քսենք,
Չոր բերեք զլխին ածենք,
Երկնքի դուռը բացենք⁶²:

Ահա թէ ինչո՞ւ Վարդավառին ամէնուրեք միմեանց վրայ ջուր են սրսկել այնպէս, ինչպէս Ս. Կարապետ Յովհաննէս Մկրտիչն է Յիսուս որդուն ջրաթաթախ արել՝ Յորդանան գետի մէջ մկրտելով: Այսպէս օրինակ՝ Մալաթիայում ճամէն ձեռքի մէջ ջրաման մը բռնուած... գիրար կը հալածեն, միւս կողմէն երիտասարդներ ամէն ճիգ կը թափեն ջրաթաթախ առնել մէկն զմիւսը, աղբիւրին կամ առուակին մէջ

կոխելով: ... Հանդէսը քաղաքին մէջ եղածով չի վերջանար, դաշտը եւ պարտէզները երթալով, ջրալից գրօսավայրերու առուակներու եւ վտակներուն մէջ ալ կը լողնան եւ ՎԱՐԴՎԱՌ կ'ընեն»⁶³ (գլխագրումը հեղինակինն է - Վ.Ս.):

Խարբերդում Վարդավառին գնում էին «Եղեգիի Ս. Նշան, Հիւսե-նիկի Եօթնակը, մինչեւ Իշմէ-Ջուր եւ Զարդարիճայ վանքը»⁶⁴:

Բալուում Վարդավառի օրը «եկեղեցիէն վերջ ուխտի կ'երթային Սրնա աղբիւր, Քամիկ: Իսկ յաջորդ օրն ալ ուխտագնացութիւն կը կատարուէր դէպի Ս. Լոյս լեռան բարձունքը: Կը մորթուէին մատաղ-ցունները՝ ոչխար կամ գառնուկ մը, ուլիկ մը կամ խորոզ մը: Ուռնի-ներու շուքին տակ սփռոցներ կը տարածուէին, ուտելիք-խմելիքներով ծանրաբեռ: Մինչեւ իրիկուն կը շարունակուէր քէյֆը, նուագ, երգ ու պար վերջ չէին ունենար: Եւ այդ ամէնուն հետ, ջուրը չէին մոռնար երիտասարդները: Անոնք դարձեալ ու դարձեալ ջուր կը թափէին միմեանց վրայ, չինայելով դիմացինին գլուխ-մուկին եւ ոչ ալ հա-գուստին: Հին աւանդական սովորութիւն մը, որ դարերու խորքէն կու գար, յիշեցնելով մեր նախահայրերուն հեթանոսական բարքերը»⁶⁵:

Զարսանճագում «Վարդավառի կիրակի առաւօտ, ով որ անկողնէն շուտ ելլէ, քնացողներու վրայ ջուր կը ցանէ: ... Վարդավառին, վանքերը ուխտաւորներով կը լեցուին...: Մասնաւորապէս Գոտարիճ գիւղի՝ Ս. Գէորգ եւ Ս. Աստուածածին, իսկ Մեծկերտի ալ Քառասուն Մանկունք վանքերը, Հայ եւ Քուրդ ուխտաւորներով կ'ողողուին, իրենց մատաղցուններով»⁶⁶ (ընգծումները հեղինակինն են - Վ.Ս.):

«[Այնթապի մէջ] «Վարդավառ» կը կոչուի նաեւ «Սու Զատիկի» (Ջրի Զատիկ - Վ.Ս.): Զիրար սրսկելու սովորութեան համաձայն ոմանք կը լողցուէին անխնայօրէն: Թուրքեր այս տօնը «Սու պայրա-մը» կը կոչէին եւ իրենց թաղերուն մէջ կամ թաղէն անցնող Հայերու վրայ ջուր կը տեղացնէին եւ ոմանք ալ ջուրի աւագանը կը ձգէին»⁶⁷:

Մուսա լեռում Վարդավառը (Վարդիվուռը) տօնել են «Խըտրպէկի ակին մօտ, պատմական սօսիին հովանիին տակ...: Վարդավառի տօնախմբութեանց մէջ կը մտնէ նաեւ իրարու վրայ ջուր նետելու սովորութիւնը: Խըտրպէկի մէջ, ընդհանուր ուրախութեան ու բացա-գանչութիւններու մէջ, գիրար կը նետէին գետակին մէջ: Այս սովորու-թիւնը հին հեթանոսական տօնախմբութիւններէն մնացած է»⁶⁸:

Իսկ Մարաշի մէջ «Ժողովուրդը կ'ըսէր թէ Վարդավառի կիրակիին Շաբաթ իրիկուընէ ջուրերը կը շատնան: Առաջ Շաբաթ իրիկուընէ ակեր, աղբիւրներ կ'երթային, ինչպէս Գրըգ-կէօզ (Քառասնակն), որ գեղեցիկ գրօսավայր մըն էր: Գիշերը հոն կը մնային մինչեւ առտու՝ ականատես ըլլալու համար ջուրին ճիշդ շատցած ատենը: Սակայն, վերջերս սովորութիւն էր առտուն կանուխ երթալ Քառասնակն, ուր

չատ կիներ կը լուացուէին Ս. Կատարինէ անուն աղբիւրը, որ կը բխի Գրըգ-կէօզի արեւելեան Թագսառաքոյ բլուրին արեւմտեան ստորոտէն: Արեւը չի ծագած կ'աճապարէին ելլել Թագսառաքոյ բլուրը, որ Թադէոս Առաքեալի ուխտատեղին է...: Մարաշի մէջ ալ իրարու վրայ ջուր սրսկելու սովորութիւն կար՝ այս տօնին առթիւ» (ընդգծումը հեղինակինն է - Վ.Ս.)⁶⁹:

Վարդավառին դէպի Թաքսառաքոյի (Թադէոս Առաքեալի) ուխտավայրը կատարուող ուխտագնացութեան մասին է մեզ պատմել մարաշցի Արամ Մոմջեանը (ծն. 1910). «Կէս գիշերից մինչեւ առտու կը բարձրանայինք լեռը՝ ամէն մէկը քար մը շալկած: Մեր հանած քարերը կը դիզէինք ծառի մը տակ, որը զոհասեղանի պէս կ'ըլլար: Հոն կ'աղօթէինք, գոհեր կը մատուցէինք: Մարաշի բարբառով այս երգն ալ այդ օրուան մասին է.

Թաքսառաքոյան եօրն է ետօր,
Էրթօնք բիլլինք հեօն չիւր գետօր,
Քիզ ա գոկօնք, սուրի Գաղարմէ,
Ղուրթօն ըմնօմ՝ ծէաքէս պոմէ:

Թադէոս առաքեալի օրն է այսօր,
Գնանք գրօսմենք միմչեւ կէսօր,
Քեզ ես կը զանք, Սուրբ Կառապիմէ,
Չեոքիցս բոնիր՝ մատաղ լինեմ»⁷⁰:

Բացի այդ, Մարաշում «կը պատմուէր թէ խնամակալ Աստուածունհին Անահիտ, Նաւասարդի տօնին, վաղ արշալոյսին, Վահեվահեան տաճարներէն կ'իջնէր Արածանիի ջուրերուն մէջ լողնալու համար, եւ երբ արեւուն նախընծայ շողերուն հետ ջուրէն ելլէր, որպէսզի մերկութիւնը ծածկէ մահկանացու մարդոց աչքերէն, զգաստութեանց ու ամենայն առաքինութեանց Մայրը, կ'այլակերպուէր, լուսաւոր ամպով մը կը ծածկուէր ու վեհաշուք կը վերադառնար իր մեհեանը: Եւ ահա ճերմակ ու լուսափետուր աղանիւններ կը թռչէին դէպ երկինքը՝ հանուր աշխարհի աւետելու համար Աստուածունհւոյն ելքը ջուրէն, կը հնչէին նուագարանները, Գողթան փանդիւռն, ծնծղաներն ու գալարափողերը քուրմերուն: Կը սկսէին քաջութեան մրցումները ազնուատոհմ երիտասարդութեան մէջ, ճիարշաւը, որսորդութիւնը, մականախաղը, գօտեմարտն ու սուսերամարտը եւ այլ տեսակ տեսակ խաղեր, որոնց ընթացքին քաջերու մէջ քաջերը կ'ընտրուէին եւ յաղթութեան պսակը կը ստանային, իսկ Հայոց կոյսերը վարդի փունջեր ընծայ կը տանէին Աստուածունհւոյն բազինին, անոր շնորհներուն արժանի ըլլալու համար: Նոյն պահուն գետը կը ծածկուէր հազարաւոր կտրիճներով, քանզի ըստ աւանդութեան, ով որ Աստուածունհիէն ետքը ջուրը նետուէր, սրտին մէջ ինչ մուրազ որ ունէր կը կատարուէր» (ընդգծումը՝ հեղինակինն է - Վ.Ս.)⁷¹:

Արեւմտահայ տարբեր շրջաններից բերուած փաստերը վկայում են, որ ամէնուրեք Վարդավառի ուխտագնացութիւնները կատարուել են

գետերի, աղբիւրների եւ ակերի մօտ: Հետեւաբար Վարդավառի տօնի հիմքում ջրի հետ կապուած արարողութիւնն է, որը վկայում է, որ այդ տօնը նուիրուած է եղել ջրի աստուածութեանը:

Ինչպէս արդէն տեսանք, Ս. Կարապետի նահատակութեան առիթով հողի մէջ ցորեն կամ մարդ թաղելը համարուել է զոհաբերութիւն հողին՝ դրանից ակնկալուող հետեւանքներով, նոյնպէս եւ ջրի մէջ նետուելը, ջրի մէջ սուզուելը, միմեանց վրայ ջուր սրսկելը տարեշրջանի երկրագործութեան հետ աղերսուող ծիսահամայական զոհամատոյցի արարողութեան մի այլ դրսեւորումը պիտի համարել, քանի որ ջուրը որպէս բնութեան տարրերից մէկը ոչ միայն մաքրող, այլեւ ոռոգող, բերքատուութեանն ու պտղաբերութեանը նպաստող, արգասաւորող հանգամանք ունի: Իսկ Վարդավառի տօնը նախեւառաջ ջրատօն է, որը կատարուում է Յուլիս ամսին: Յուլիս ամիսն ինչպէս թուրքերէն Temmuz է կոչուում, նոյնպէս եւ Մուսալեբան բարբառում հնչում է՝ Թամմուզ ձեւով⁷²: Յիշենք նաեւ Թամմուզ-Արայի պաշտամունքը Հին Արեւելքում, կապուած՝ ոռոգման երկրագործութեան հետ:

Բացի այդ, պարզուում է որ Արեւելքում գետերի հեղեղումներն սկսւում են Յուլիսի կէսին եւ շարունակւում մօտաւորապէս չորս ամիս⁷³:

Ինչպէս արդէն ազգագրական նիւթից տեղեկացանք՝ «Մարաշի մէջ ժողովուրդը կ'ըսէր, թէ Վարդավառի Կիրակին Շաբաթ իրիկուընէ ջուրերը կը շատնան: Առաջ Շաբաթ իրիկուընէ ակեր, աղբիւրներ կ'երթային, ինչպէս Գրրգ Կէօզ (Քառասնակն), որ գեղեցիկ զրօսավայր մըն էր: Գիշերը հոն կը մնային մինչեւ առտու ականատես ըլլալու համար ջուրին ճիշդ շատցած ատենը ... ոմանք կը զոհէին մէյ մէկ աքաղաղ»⁷⁴ (ընգծումները մերն են - Վ.Ս.):

Պարզուում է նաեւ, որ «սումերական քաղաքներում այլ ձեւի թաղումներ էին տեղի ունենում. այդ զոհաբերութիւնները տեղի էին ունենում ջրերի բարձրացման շրջանում կատարուող կրօնական գործողութիւնների կապակցութեամբ: Ըստ երեւոյթին, այդ զոհաբերութիւնների նպատակն էր ջրերի յորդացումն իրենց համար բարեյաջող դարձնել, այսինքն դրանք կապուած էին երկրագործութեան եւ ոչ թէ հոգեհանգստեան կուլտի հետ»⁷⁵ (ընգծումները մերն են - Վ.Ս.):

Հետեւաբար հասկանալի է դառնում, թէ ինչո՞ւ յատկապէս Յուլիս (Թամմուզ) ամսի Վարդավառի տօնին արեւմտահայերը ուխտագնացութիւն են կատարել դէպի ջրերի ակերը եւ զոհեր մատուցել, քանի որ Ս. Կարապետը «մատաղ կ'ուզէ Վարդավառին», որպէսզի փոխարէնը նրանց տայ իրենց ակնկալած արդիւնքը՝ մուրատը, այսինքն՝ ոռոգման ջուրը: Պատահական չէ, որ Հին Արեւելքի ողջ երկայնքով հոսող

Եփրատ գետին նաեւ Մուրատ են անուանել, քանի որ ոռոգման ջուրը երկրագործութեան նախապայմանն էր:

Այդ առումով ուշագրաւ է ոռոգման ջրի հետ կապուած աղօթքը, որը հետեւեալ կերպ է բանաձեւուել Բէյլանի բարբառով (ընդգծումները մերն են - Վ.Ս.).

Չոր դաղդէքը քող գանանչոն, Չոր տեղերը քող կանաչեն,
Չաճգուգ տօռդէքը քող պացվօն, Փակ դռները քող բացունեն,
Նեղըքօն մէջ ըննօղդացը Նեղութեան մէջ եղողներին
Ասղօճ հեփուն քող խըլասօ, Աստուած բոլորին քող փրկի,
Մարիամ Ասղօճաձնը ծառքը Մարիամ Աստուածածնի ձեռքը
Դայմա միր իրվան ըննօ, Թող միշտ մեր վրայ լինի,
Սուրփ Գարաքիդն ալէ Սուրբ Կարապետը ես
Դայմա եարդըմշա քող ըննօ Թող միշտ օգնական լինի⁷⁶:

Ուշագրաւ է, որ աղօթքն ուղղուած է Մարիամ Աստուածածնին ու Ս. Կարապետին (ի դէպ այս զոյգ սրբերի համադրութիւնը, ինչպէս տեսանք, միայն այստեղ չէ, որ առկայ է), որպէսզի նրանց օգնութեամբ «չոր» տարածքները ոռոգուեն ու «կանաչեն», իսկ ստորերկրեայ «փակ դռները»՝ բացուեն: Յիշենք հացահատիկի աստուած Թամուզի եւ Իշտարի առասպելում ստորերկրեայ աշխարհի փակ դռների բացուելը: Իսկ քրիստոնէական շրջանում փակ դռները բացողն ու մուրատ տուողը Մարիամ Աստուածածինն է ու Ս. Կարապետը (ընդգծումը մերն է - Վ.Ս.).

Հօրըդ կապած լեզուն բացիր,
Շատ բեմութատ մութատեցիր,
Մութատ տըտող Սուրբ Կարապետ⁷⁷:

Արդ՝ անդրադառնանք Մուսա Լեռում եւ Քեսապում Վարդավառին կատարուող ժողովրդական երգերին:

Զօրա իսկենդերեանը, խօսելով Վարդավառին Մուսա Լեռում կենցաղավարուող ժողովրդական տօնակատարութեան մասին, նշում է. «Թմբուկին գոռ ձայնը իրեն կը հրաւիրէ օղիէն զուարթացած խանդավառ երիտասարդները, որոնք կը պարեն թաշկինակներով՝ Թմբուկի յատուկ իրենց պարերը՝ զոյգ-զոյգ կամ խմբովին»⁷⁸:

Իսկ Մարտիրոս Գուշակճեանը, քննութեան առնելով մուսալեռցիների երգն ու պարը, աւելացնում է. «Ինչպէս բացատրել այս աղքատութիւնը: Արդեօք խորհելու է թէ ժամանակին մուսա լեռցին ունեցած է իր հայադրոշմ ճոխ ֆուքլորը, սակայն պարագաներու ցաւալի

դասաւորումով, մոռցուած է ու սրբուած ժողովուրդին յիշողութենէն»⁷⁹:

Սակայն մեր բազմամեայ հետեւողական պրպտումների ընթացքում հայրենիքում հանգրուանած հայրենադարձ մուսալիւոցիներէից մեզ յաջողուել է գրի առնել (նաեւ՝ մեղեդին նոտագրել) «Հալա, Հալա, Հալա, Նիննա է» կրկնակով պարերգի շուրջ 85 միաւոր շարեր⁸⁰:

Նոյն կրկնակով շարեր գրի ենք առել նաեւ մուսալիւոցիների հարեւան քեսապցի հայրենադարձներից⁸¹, որոնք եւս անցեալում Վարդավառին իրենց նուիրական Պարլում (կամ Պալլում) ուխտավայրն են բարձրացել, Թեքնեջոք աղբիւրի մօտ կատարելու համար եռօրեայ ուխտագնացութեան տօնակատարութիւնները⁸²:

Այդ նոյն ուխտավայրն է յիշատակուած մեր գրի առած խնդրոյ առարկայ պարերգի հետեւեալ տողերում (ընգծումը մերն է - Վ.Ս.)-

Քըսպու վիրիվը Բալլում,	Քեսապից վերեւ Բալլումն է,
Վառիցօ եալըմ-եուլըմ:	Քո սիրում վառուցի ես:
Հալա, հալա, հալա, Նիննայ է:	Հալա, հալա, հալա, Նիննայ է ⁸³ :

Թէպէտ վերոյիշեալ հպանցիկ ակնարկներում չեն յիշատակուած թէ մուսալիւոցիներն ու քեսապցիները Վարդավառի տօնակատարութեան ժամանակ ինչ երգեր ու պարերգեր են կատարել, սակայն մեր խորին համոզմամբ դրանք այդ շրջանում տարածուած «Հալա, Հալա, Հալա, Նիննայ է» կրկնակով երգուող շարերն են, որոնք կատարուել են Վարդավառին, իսկ յետագայում նաեւ այլ խրախճանքների ժամանակ՝ յանպատրաստից յօրինուած բառերը յարմարեցնելով պարերգի կրկնակի ոտքին ու յանգին:

Պարերգային այդ շարերի մէջ կրկնակն է, որ կենտրոնական կշիռ ունի: Այն կայուն է ու վաղնջական⁸⁴: Կապուած լինելով նախնական ծէսի ու տօնի հետ, կրկնակն անընդհատ կրկնուելով, կատարել է խօսքի հմայական ներգործուն դեր՝ հիմքում ունենալով գերբնական ոյժերից ակնկալուող զօրութեան հաւատալիք եւ պաշտամունքային տարրեր⁸⁵:

Պատահական չէ, որ Արեւելքի ծովափնեայ Մուսա Լեռում եւ Քեսապում են պահպանուել շումէրական Նիննա աստուածուհու պաշտամունքի արձագանգները: Քանի որ, արդարեւ, Հին Արեւելքում, որպէս պտղաբերութեան եւ արգասաւորութեան աստուածներ, պաշտուել են ոչ միայն Թամմուզն ու Արան, նաեւ Դերկետօն, Իշտարն ու Շամիրամը (իրենց անբաժանելի նուիրական աղաւնիներով)⁸⁶, այլեւ՝ շումէրական Նիննա աստուածուհին (ձկան՝ ջրի եւ արգասաւորութեան խորհրդանշով)⁸⁷: Այդ կին աստուածուհիներն սկզբնապէս օժ-

տուած են եղել գերբնական նոյն զօրութեամբ, ինչը յետագայում Անահիտ դիցուհին Հայաստանում:

Եւ ի վերջոյ «Հալա, Հալա, Հալա, Նիննայ է» կրկնակով պարերգերը փառաբանական ձօներգեր են եղել նուիրուած բերքատուութեան, պտղաբերութեան եւ արգասաւորութեան աստուածներին, որոնց եւ նախապէս նուիրուած է եղել Վարդավառի Հեթանոսական ծիսակատարութիւնը, իսկ յետագայում՝ քրիստոնէութեան շրջանում, այդ պաշտամունքի որոշ տարրեր վերապրուկի ձեւով պահպանուել են Ս. Կարապետի (=Յիսուս Քրիստոսի) նաեւ Մարիամ Աստուածածնի «մուրազատուր» զօրութեան մէջ:

Ամփոփելով, նշենք որ փոքրասիական եւ միջագետքեան ցեղախմբերի աստուածները (Թամուզ, Իշտար, Նար, Նիննա եւլն.) թէպէտ անմիջականօրէն չեն մտնում Հայ Հեթանոսական դիցարանի մէջ, սակայն նրանք կարելոր տեղ են գրաւել Հայ էթնոսի ձեւաւորման գործում եւ իրենց նշանակալի Հետքն են թողել Հայ ժողովրդի արեւմտահայ Հատուածի դիցաբանական մտածողութեան վրայ, որն ակնյայտ է դառնում Վարդավառի վերաբերեալ ժողովրդական նիւթերն ուսումնասիրելիս:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, Հին Հաւատք Կամ Հեթանոսական Կրօնք Հայոց, Վենետիկ, 1910, էջ 303:

² Գրիգոր Ղափանցեան, Արա Գեղեցիկի Պաշտամունքը, Երեւան, ՀՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատարակչութիւն, 1944, էջ 125:

³ Արշակ Ալպոյաճեան, Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ Տեղագրական, Պատմական Եւ Ազգագրական Ուսումնասիրութիւն, Բ. Հատոր, Գահիրէ, Հրատարակչութիւն Կեսարիոյ Եւ Շրջակայից Հայրենակցական Միութեան Գահիրէի Վարչութեան, 1937, էջ 1769-70:

⁴ Հ. Եփրեմ վ. Պօղոսեան, Համբարձման Տօնը Եւ Հայ Ժողովրդի Վճակահաղորդ, Վիննա, Միսիթարեան Տպարան, 1956, էջ 182:

⁵ Նոյն, էջ 184:

⁶ Հրաչեայ Աճառեան, Հայ Բարբառագիտութեան Պատմութիւն, Էմինեան Ազգագրական Ժողովածու, Հ. Ը., Մոսկուա-Նախիջեւան, 1911, էջ 215:

⁷ Վերթինէ Սվազլեան, Կիլիկիա. Արեւմտահայոց Բանաւոր Աւանդութիւնը, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատարակչութիւն, 1994, էջ 147:

⁸ Նոյն:

⁹ Գրիգոր Գալուստեան, Մարաշ Կամ Գերմանիկ Եւ Հերոս Զէյթուն, Նիւ-Եորք, Հրատարակչութիւն Մարաշի Հայրենակցական Միութեան Կեդր[ոնական] Վարչութեան, 1934, էջ 340:

¹⁰ Նոյն:

¹¹ Նոյն:

¹² Գէորգ Սարաֆեան, Պատմութիւն Անթէպի Հայոց, Հ. Բ., Լոս Անճելըս, Հրատարակչութիւն Ամերիկարնակ Անթէպցիներու Միութեան, 1953, էջ 393:

- ¹³ Վասիլի Սարուվէ, *Հին Աշխարհի Պատմութիւն (Հին Արեւելք)*, հ. 1, Երեւան, 1938, էջ 180:
- ¹⁴ Ղափանցեան, էջ 46:
- ¹⁵ Սարուվէ, էջ 158:
- ¹⁶ Նոյն, էջ 158-160:
- ¹⁷ Նոյն, էջ 158-159:
- ¹⁸ Ղափանցեան, էջ 60:
- ¹⁹ Նոյն, էջ 161:
- ²⁰ Թադևոս Յակոբեան, Ստեփան Մելիք-Բախչեան եւ Յովհաննէս Բարսեղեան, *Հայաստանի Եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան*, հ. 2, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 1988, էջ 405:
- ²¹ Մեր *Կրիկի* աշխատութեան մէջ այն տրուած է «Թամարան» ձեւով, որը աղաւաղուած ձեւն է Թամգարային:
- ²² Սվազեան, *Կրիկի*, էջ 126-127:
- ²³ Տեղանունների բառարան, էջ 467-468:
- ²⁴ Կեսարիայից ընդամէնը ութ ժամ հեռու գտնուող Թոմարգայի բնակիչները դեռեւս ԺԲ. դարից առաջ «անկէ եկած են, ուրկէ եկած են Ակնցիք, այսինքն Վասպուրականէն, հաւանօրէն Սենեքերիմ Արծրունիի հետ»։ տե՛ս՝ Ալպոյաճեան, *Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ*, հ. Ա, էջ 856:
- ²⁵ Չոմախուրի բնակիչները ԺԸ. դարում գաղթել են Կրիկիայից եւ Մուշից՝ «Չոմախուր նոր քաղաք մըն է, եւ հազիւ 250 տարիներու հնութիւն մը ունի»։ տե՛ս՝ Ալպոյաճեան, *Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ*, հ. Ա, 836:
- ²⁶ Ալպոյաճեան, *Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ*, հ. Բ, էջ 1772:
- ²⁷ Յովհաննէս Աւագ Սարկ. Տոմարծացի (Թորոսեան), *Պատմութիւն Հայ Տոմարծայի, Բ. Հատոր, Պէյրութ, Հրատարակչութիւն Տոմարծայի Պատմութեան Հրատարակչական Կեդր[ոնական] Թանձնախումբի*, 1969, էջ 1360-1361: Այս եւ յաջորդ քառատողին իբրեւ կրկներգ երգում էին «Հարս հան վիճակ / Ասօր բարի տարի է»:
- ²⁸ Նոյն: Բոլոր ընդգծումները մերն են:
- ²⁹ «Թմբազրական. Վարդավառ», *Միտն*, նոր շրջան, Ժ. տարի, թիւ 7, Եռլիս 1936, էջ 195:
- ³⁰ Ալպոյաճեան, *Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ*, հ. Բ, էջ 1772:
- ³¹ Տոմարծացի, էջ 1362-1363:
- ³² Միհրան Թումանյան, *Հայրենի Երգ Ու Բան*, հ. 2, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1983, էջ 215:
- ³³ Նոր Բաղիբը Հայկազեան Լեզուի, Հատոր առաջին, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 1979, էջ 1064:
- ³⁴ Ստեփան Մալխասեանց, *Հայերէն Բացատրական Բառարան*, հ. 2, Պէյրութ, «Սեւան» Հրատարակչատուն, 1955, էջ 401:
- ³⁵ Թումանյան, հ. 2, էջ 337:
- ³⁶ Նոյն, էջ 44:
- ³⁷ Նոյն:
- ³⁸ Նոյն, էջ 192:
- ³⁹ Նոյն, էջ 337:
- ⁴⁰ ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտութեան եւ Ազգագրութեան Ինստիտուտի բանահիւսութեան արխիւ, Սուրէն Սանասարեանի ֆոնդ, FF XII: 5297-5311:
- ⁴¹ Նոյն, FFXII, 5299:
- ⁴² Նոյն, FFXII, 5300:
- ⁴³ Նոյն, FFXII, 5302:

- ⁴⁴Նոյն, FFXII, 5303;
- ⁴⁵Նոյն, FFXII, 5305;
- ⁴⁶Olga Freidenberg, *Mif i literatura drevnosti* [Առասպելն Ու Հին Ժամանակների Գրականութիւնը], Մոսկուա, 1978, էջ 94;
- ⁴⁷Վարդան Պետոյան, *Սասնայ Ազգազրութիւնը*, Երեւան, 1965, էջ 90;
- ⁴⁸Մեր ժողովրդագիտական գրառումներից (անտիպ)։
- ⁴⁹Աստուածաշունչ Մատեան Հին Եւ Նոր Կտակարանաց, Վիեննա, 1929, Ղեւտական, գլ. ԻԴ., 5-9։
- ⁵⁰Թումանյան, հ. 2, էջ 336։
- ⁵¹Կարապետ Մելիք-Փաշայեան, *Անահիտ Դիցունու Պաշտամունքը*, Երեւան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1963, էջ 134-135։
- ⁵²Նոյն, էջ 65։
- ⁵³Այդ մասին է վկայում նաեւ Հին Կտակարանում տարուայ եօթերորդ ամսուայ սկզբին Տաղաւարահարաց Տօնին տրուած Տիրոջ պատգամը. «յորժամ բովանդակիցէք զարդիւնս երկրին, տօնեսլէք Տեառն զեւթն օր... Եւ առնուցուք ձեզ յաւուրն առաջնում պտուղս զգեղեցիկ ծառոց, եւ կողերս յարմաւենեաց, եւ ոստս ի տերեւախիտ ծառոց եւ յուռեաց եւ ոստ հազնեաց՝ ի ձորոց, ուրախ լինել առաջի Տեառն զեւթն օր»։ տե՛ս՝ *Աստուածաշունչ*, Ղեւտական, գլ. ԻԴ., 39-41։
- ⁵⁴Նոյն, Մատթէոս, գլ. 2, 9-11։
- ⁵⁵ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտութեան եւ Ազգազրութեան Ինստիտուտի բանահիւսութեան արխիւ, FFXII, 5305։
- ⁵⁶Թումանյան, հ. 2, էջ 337։
- ⁵⁷Նոյն, հ. 1, Երեւան, 1972, էջ 137. Սվազլեան, *Կիլիկիա*, էջ 133։
- ⁵⁸Մելիք-Փաշայեան, էջ 131-132։
- ⁵⁹Ն. Փիլիպոսեան, *Յուշարձան Եղգատեցիներու*, Գալիֆորնիա, 1955, էջ 106-108։
- ⁶⁰Թումանյան, հ. 2, էջ 411։
- ⁶¹Grigor Kapantsian, *Khetskie bogi u armian* [Խեթական Աստուածներն Հայերի Մօտ], Երեւան, 1940։
- ⁶²Երուանդ Լալայեան, «Բորչալուի Գաւառ», *Ազգազրական Հանդէս*, ութերորդ տարի, գիրք 10, էջ 200-201։
- ⁶³Արշակ Արպոյանեան, *Պատմութիւն Մալաթիոյ Հայոց. Տեղագրական, Պատմական եւ Ազգազրական*, Պէյրութ, Հրատարակչութիւն Մալաթիոյ Կրթասիրաց Ընկերութեան, 1961, էջ 1144։
- ⁶⁴Մանուկ Ժիլմեճեան, *Խարբերդ Եւ Իր Չաւակները*, Ֆրեզնօ, 1955, էջ 678։
- ⁶⁵Պատմութիւն Պաղեստին, Պոսթըն, 1966, էջ 284-285։
- ⁶⁶Գէորգ Երեւանեան, *Պատմութիւն Զարսանճաղի Հայոց*, Ֆրեզնօ եւ Պէյրութ, Հրատարակչութիւն Համա-Զարսանճաղի Հայրենակցական Միութեան Կեդրոնական Վարչութեան, 1956, էջ 503։
- ⁶⁷Գէորգ Սարաֆեան, *Պատմութիւն Անթէպի Հայոց*, հ. Բ., Լոս Անճելըս, 1953, էջ 396։
- ⁶⁸Յուշամատեան Մուսա Լեւոն, խմբ. Մարտիրոս Գուշակեան եւ Պօղոս Մատուռեան, Պէյրութ, Հրատարակչութիւն Ճէպէլ Մուսայի Հայրենակցական Միութեան, 1970, էջ 181։
- ⁶⁹Գալուստեան, էջ 343։
- ⁷⁰Սվազլեան, *Կիլիկիա*, էջ 201։
- ⁷¹Գալուստեան, էջ 342։
- ⁷²Մուսա Լեւոն ծովափնեայ Քերուսիէ գիւղում Թամրգին (Յուլիս), ամենայն հաւանականութեամբ Վարդապետին, ծովափ են իջել, լողացել, յետոյ Զաւրդի ակն են գնացել, պաղ ջրեր խմել, երեսները լուացել ու, դափնու շուքի տակ նստած, կերել,

խմել, ուրախ ժամանակ անցկացրել: աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Սվազլիան, *Կրկնակի*, էջ 201: Արաբերէն եւս այն արտասանուում է Թամմուզ:

⁷³ Ստրուվէ, էջ 158:

⁷⁴ Գալուստեան, էջ 343:

⁷⁵ Ստրուվէ, էջ 103:

⁷⁶ Սվազլիան, *Կրկնակի*, էջ 248:

⁷⁷ Թումանյան, հ. 2, էջ 336:

⁷⁸ Յուշամատեան Մուսա Լեւոն, էջ 181:

⁷⁹ Նոյն, էջ 221:

⁸⁰ Վերթինէ Սվազլիան, *Մուսա Լեւոն, Հայ Ազգագրութիւն եւ Բանահիւսութիւն*, 16, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1984, էջ 118-124:

⁸¹ Սվազլիան, *Կրկնակի*, էջ 127-128:

⁸² Թակոբ Զորաբեան, *Քեոտայ*, հ. Ա, Պէյրութ, 1995, էջ 45:

⁸³ Սվազլիան, *Կրկնակի*, էջ 127:

⁸⁴ Թումանյան, հ. 1, էջ 243:

⁸⁵ Ռախա Խաչատրեան, «Կրկնակների Ու Կրկնութիւնների Գործառնությունները Միաբերում», *Պատմա-Բանասիրական Հանդէս*, թիւ 2 (133), 1991, էջ 135:

⁸⁶ Վարդապետին սպիտակափետուր աղանիւններ են թոցրել դէպի երկինք: Թունարէն Peristera նշանակում է աղանիւն: սեմական փոխառութիւն է, կազմված Perasistar = Թոչուն Իշտարի բառերից, իսկ Semiramis ասորերէն նշանակում է աղանիւն: sum = վարուժան, summatu = էգ աղանիւն: աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Ղափանցեան, էջ 38:

⁸⁷ Նոյն, էջ 116:

THE PAGAN ORIGINS OF THE FEAST OF VARTAVAR IN WESTERN ARMENIAN FOLKLORE (Summary)

VERJINÉ SVAZLIAN

The author discusses the pagan origins of the Feast of *Vartavar* (the Transfiguration of Christ) as the occasion to worship water elements. She analyzes in detail the traditions of pouring water, flying pigeons, going on pilgrimages, offering sacrifices and making predictions in some regions of Western Armenia. She argues that this folk festival was linked to the worship of gods that underwent death and rebirth (Ara the Handsome, Adonis, Tammuz, Jesus Christ) and also of St. Karapet (John the Baptist). The latter symbolized, as the person who baptized Jesus Christ in the River Jordan, both agriculture (sown fields) and especially water for irrigation – the precondition guaranteeing the fertility of nature.